

JAN SLAVÍK A JEHO VZNIK ČESKÉHO NÁRODA

JAROSLAV BOUČEK

V květnu uplynulo dvacet let od úmrtí Jana Slavíka (1885 – 1978), historika, pro kterého znamenal „Vítězný únor“ dlouhodobé umlčení. Z meziválečného období jsou známé Slavíkovy zapálené polemiky s jeho učitelem, profesorem Josefem Pekařem o pojetí českých dějin, zejména ve výkladu husitství, i o teorii historického poznání, ale Slavík se obracel i do období raného středověku.

Za okupace Slavík pracoval na nově pojaté syntéze českých dějin. Měla ukázat, jakými hospodářskými a politickými změnami český národ v tisíciletém vývoji prošel, jak se společensky vytvářel až do své současné podoby. Z hlediska teorie historického poznání autor zdůrazňoval obsahovou proměnlivost historických faktů, chtěl vymýtit představu minulosti jako něčeho strnulého, zachyceného v dobových pramenech, ukázat, jak pojmy, které historik užívá – národ, stát, církev, šlechta, měšťan, sedlák, svoboda, pracovitost jsou v pohybu a jak ignorování této skutečnosti vede k historickým anachronismům, k projekci do hlav lidí minulých epoch, zejména panovníků, myšlenek, které tam prostě být nemohly, a posuzování dávného státu či národu jako státu, národa moderního.

Ve svém díle Slavík vycházel z existujících edic pramenů k českým dějinám. Byl si zároveň vědom omezeností pramenného poznání. K poznání dějinného vývoje nestačí důkladně prostudovat dobové prameny. Je třeba také vycházet z teorie vědy, kterou Slavík nechápal jako určitá apriorní schémata, ale souhrn obecných poznatků získaný sledováním příbuzných jevů. Tak Slavík chtěl ukázat, že pro dějiny českých měst je nutno se seznámit nejen s příslušnými prameny, ale i s tím, co bylo společné pro města v různých dobách i zemích – soužití většího počtu lidí na malém prostoru – intenzivnější mezilidská komunikace vedla k dokonalejší organizaci společnosti. Historik také musí rozlišovat význam dobového pramene v líčení události od hodnocení této události. Další vývoj totiž většinou ukáže, že hodnocení bylo chybné. Všiml si právě těch faktů, které dosud historici přehlíželi. Z korespondence šlechty sledoval, jak se v průběhu doby měnilo myšlení českých šlechticů, v dokumentech stavovských sněmů zjišťoval, jaký je rozdíl v jednání a projevech sněmů a jak se obsahově měnil pojem šlechty a národa. Významným svědkem společenských změn byl Slavíkovi jazyk, v knize měla být i kapitola, kde společenský vývoj měl být demonstrován na rozdílu mezi jazykem Husa a Ko-

menského. Pro XVIII. století chtěl Slavík využít především řady existujících monografií o českých městech, respektive dobových dokumentů v nich přetištěných z místních archivů, kde nacházel materiál pro obraz počátků národního obrození, který se značně lišil od představ historiků.

Zároveň chtěl historik proti nesmyslné rasové teorii nacismu postavit pojetí dějin jako vývoj společenských forem národa směrem k demokracii. Aby unikly pozornosti cenzury, začaly Slavíkovy dějiny vycházet v malých sešitech, pro drobné tisky platila mírnější cenzurní opatření.

Ve svém výkladu Slavík vycházel z hospodářské a sociální struktury obyvatelstva. Tak vyložil vývoj šlechty v našich zemích jako změnu v sociálním složení národa, vzniklou zdokonalením státní administrativy, nikoli uchvácením moci nějakou již hotovou společenskou vrstvou, ukázal vliv církve na zdokonalení státního aparátu. Zdůraznil, že národ nebyl strnulým společenským útvarem a že český stát vznikl z kmenových státek na základě určitých hospodářských změn. Šlechta vznikala z nedostatků příliš primitivní státní správy středověkých států a napodobila církve při získávání výsadních práv proti panovníkovi. Ukázal, jak teprve stykem s cizinci vznikalo postupně vědomí národní jednoty a v závěru prvního sešitu v nepřímé polemice s Pekařovou národní ideou formuloval smysl českých dějin takto:

„Stručný nárys českých dějin nám ukáže, že to bylo včasné přimknutí k myšlenkovému a sociálnímu pokroku, jež bylo spásnou hvězdou českého národa. Sítil a prospíval ve shodě s vnitřním pokrokem evropského lidstva. Ocital se v nebezpečí, kdykoli triumfovaly směry reakční.“

Ohlas, který Slavíkovy publikace vyvolaly, vedl v r. 1940 k zákazu dalšího pokračování a konfiskaci tří vydaných sešitů. Po válce Slavík vydal tyto sešity ve svazku pod titulem *Národ v době družinné* a na začátku r. 1948 stačil ještě vydat 2. díl *Národ a města*, velká část nákladu byla po únoru zabavena.

V druhém díle Slavík ukazoval, jak rychlý růst měst v českých zemích od XIII. století znamenal lepší hospodaření, zdokonalování jazyka a kulturního života, prohloubení dosud povrchního křesťanství. Byl to tento společenský pokrok, který husitství umožnil. Oponoval tradičnímu názoru, že příčina husitské revoluce ležela v údajné zkaženosti církve, jak o ní hovořili horliví kazatelé – reformátoři. To byl jen optický klam, neboť teprve po vzniku měst vzniká pravé křesťanství, tedy i masa věřících, kteří byli schopni chápat program svých kazatelů a za Husa již aktivně zasahovat do úsilí o lepší křesťanství: „Kněží i věřící ve 14. století byli výše než kdykoli předtím. Kdyby nebylo kulturně a mravně vyššího prostředí, nebyli by reformátoři, ani Milíč, ani Hus, možní.“

Politický vývoj po r. 1948 znemožnil Slavíkovi ve *Vzniku českého národa* pokračovat. Na koncepci dalších dílů můžeme jen usuzovat z rukopisů dochovaných ve Slavíkově pozůstalosti, z obecných tezí a nástinu dalších svazků a tyto porovnat s názory vyslovenými ve dříve publikovaných pracích, především v bohaté publicistice.

Pro Slavíka nebylo možné husitskou revoluci vyložit bez využití obecných poznatků ze všech známých revolucí a náboženských reformací. Na základě sociální psychologie vyložil Slavík, jak příčinou revoluce nebyly zlořády církve a zhoršení

postavení lidových vrstev, ale nespokojenost s dosaženým zlepšením („Revoluce zklamaných nadějí“). Jiným takových obecným poznatkem bylo to, že reformované církve se lišily od katolické církve tím, že mnohem hlouběji zasahovaly do morálního a společenského života každého jejich příslušníka. Význam reformace nebyl ve změně náboženských představ, ale především ve změně postoje člověka ke světu, který umožnil další rozvoj lidské kultury. Jestliže známe tento význam reformace, nelze mluvit o tom, že Hus vracel národ do středověku nebo o zhoršení postavení rolnictva v důsledku husitské revoluce.

Slavík odmítl zejména názor, že nařízení českých sněmů o zákazu volného stěhování poddaných, zhoršilo jejich postavení. Ve feudalismu jako systému osobních závislostí „Nul sans signatur“ (Nikdo není bez pána) se osobní svoboda nikterak necenila: závislost znamenala ochranu, svoboda osamocení v nebezpečném prostředí. Poddaní byli připoutáni ekonomickou nutností mnohem důkladněji než úředními zákazy. Teprve pozdější hospodářský rozvoj, posílení bezpečnosti osob a majetku postupně umožňoval volnější pohyb obyvatelstva, proto nařízení omezující tento pohyb: „Měření selských poměrů osobní svobodou musí zřejmě historika zavést, ježto cena svobody se mění.“

Husitská revoluce především vyvolala rozvoj aktivity širokých společenských vrstev, posílila národní vědomí a převážně prospěla dalšímu vývoji národa. Tady Slavík zopakoval klady husitství, které kdysi Pekař ocenil (početštění českých měst) a jestliže Pekař později viděl od husitství cestu k Bílé hoře, Slavík naopak prohlášoval, že husitství zabránilo poněmčení Čech po vzoru sousedního Slezka, kam husitství neproniklo, a husitstvím posílené národní vědomí širokých vrstev způsobilo, že i když po Bílé hoře byl národ zbaven svých vzdělaných špiček, uchoval si svou národní identitu.

V následujícím výkladu mělo být vysvětleno, jak se pod vlivem měst měnila šlechta ze stavu válečníka ve statkáře. Měla být vyvrácena představa, že zmohutnění moci šlechty bylo faktorem stát oslabující a ohrožující. Šlechta se stala první vrstvou, které hospodářská nezávislost dala nezávislost na panovníkovi. Finanční přispívání na státní potřeby vedlo k požadavku spoluúčasti na rozhodování o výdajích těchto prostředků, zatímco ve středověku panovník o státních financích rozhodoval jako o svém soukromém majetku. Byl to opět hospodářský a společenský rozvoj, který vedl k vytvoření absolutistické monarchie. Nebyla popřením něčeho přirozeného, jak usuzovali revolucionáři XVIII. století. Umožnila vládnout pomocí placené a odborně vzdělané byrokracie. Absolutistický stát vedl nejen ke zdokonalení státní administrativy ale především k prosazování myšlenky právního státu, že všechno konání státních orgánů i ovládaného obyvatelstva je regulováno zákonem. Zároveň chtěl Slavík ukázat na tragiku tohoto vývoje u nás, kde konflikt šlechty s králem byl zároveň sporem náboženským, což vedlo ke katastrofálním následkům pro český národ.

Obecným poznatkem bylo pro Slavíka také to, že pod vlivem protestantských církví probíhala katolická protireformace, která znamenala nejen přesnější vymezení dogmat a zostřený dohled nad kázní kněží, ale i prohloubení působení církve

na jednotlivé věřící. Nelze tedy vykládat primitivně pobělohorskou protireformaci v Čechách, stará evangelická víra obyvatelstva nebyla vyvrácena jen povinnou návštěvou kostela a přijímáním pod jednou, ale bylo nutno ovlivňovat jednotlivce i kulturní činností (např. jezuitským divadlem). Protireformace společným dílem oltáře a trůnu. Nejen církev, ale i státní správa začala pronikat ke každému jednotlivci. Nešlo jen o to, aby poddaný sedlák více pracoval a platil větší daně, ale aby se sedlák naučil lépe pracovat. Tak se lišil zájem státu a vrchnosti o jednotlivce v XVII. a v XVIII. století od nezájmu vrchnosti středověké, že je třeba odmítnout tvrzení o zhoršení postavení poddaných po třicetileté válce, či dokonce o jejich úpadku do tzv. druhého nevolnictví, kdy zbídačení poddaných se projevilo zvýšením pracovních povinností, poddanských platů a daní, a když toto vysávání dostoupilo vrcholu, četné rebelie donutily vládu Marie Terezie k reformám ve prospěch selského stavu. V době předpokládaného největšího vysávání a útlaku počet obyvatelstva rychle rostl, což jen dokazuje zlepšení hospodářských poměrů, které vyplývaly z rozšíření mezinárodního obchodu.

Např. častá jednání zemských sněmů o údržbě a zlepšení cest v době po třicetileté válce nejsou pro Slavíka důkazem pro jejich úpadek v důsledku války, ale především dokladem rozvoje vnitřního i zahraničního obchodu v době poválečné. Již několik let po třicetileté válce vydal Ferdinand II. patent, který zakazoval sedlákům a zvláště selkám – parádit se. Obdobný zákaz vydal v prvních letech své vlády Leopold I. Sedláci se nesměli oblékat „po měšťsku“. Tyto zákazy sehrály velkou roli ve vývoji lidových krojů, ale historikové se o nich nezmiňují, protože jsou v rozporu se vžitou představou o „nesnesitelné“ bídě sedláků v době po třicetileté válce. Ta nevyplývá ze svědectví pramenů, ale z romantické představy francouzské revoluce o pádu feudalismu, který zbídačil lid. „S touto filosofií dějin, že lidstvo pokročí vždy, když je předtím někdo zbídačil, měli by historikové už přestat.“

Války jako v jiných obdobích vyvolávaly větší poptávku po zemědělských výrobcích, i při zvýšení poddanských povinností a růstu daňového zatížení sedláků zbývalo na lepší život. Lze také z pramenů snadno zjistit, oč byla v té době dokonalejší panská správa, že šlechtická dominia vedou lidé odborně vzdělanější a kulturnější než dříve. A tak před tereziánskými reformami zde nebyl sedlák – ubožák, ale zemědělec dokonalejší než před válkou třicetiletou.

Pro XVIII. století chtěl Slavík dokázat, že to byla především změna hospodářských poměrů, která způsobila pronikání českého živlu do poněmčených měst. Toto pronikání začalo dříve, než došlo k reformám Josefa II., které uvolnily poddanství. Obnovením hospodářské základny, podlomené Bílou horou, byla dána možnost rozvoje české literatury, což platí nejen pro počátek, ale celou dobu obrození. Nešlo tedy o dílo několika literátů, obnovující český jazyk a národní uvědomění šířením české literatury. Měla být tak vyvrácena romantická představa, která našla výraz ve výroku, že kdyby na shromážděnou skupinu buditelů spadl strop, byla by s českým národem veta. „A jestliže dnes české dějiny 18. století dělají dojem jakési prázdnoty, jsem přesvědčen, že až budou napsány dějiny Prahy a jiných velkých i menších měst a městiců, ukáže se, že to byla druhá herojská

epocha českého národa, období, kdy národ spasil se od zániku výhradně svými imanentními silami, svým nadáním a především svou pracovní energií.“

V závěru chtěl Slavík ukázat, jak světové události působily na české národní vědomí a českou politiku. Byl to proces emancipace menších evropských národů, zahájený francouzskou revolucí, který vedl nakonec i k obnovení české samostatnosti. Habsburkové byli internacionální dynastií, která byla pro národ cizincem a národ byl v posledních dvou letech cizincem v habsburském soustátí, odtud averze k monarchii a příklon k republikánství. Československá republika nevznikla jen jako výsledek horizontálního rozčlenění Rakouska-Uherska, byla především vyšším stupněm společenského rozvoje. Zároveň si Slavík uvědomoval, že nelze propadat omylu, který provázel všechna národní hnutí, že samostatnost vyřeší hospodářské problémy. Z ekonomických důvodů všechny evropské národy se budou muset vzdát části své samostatnosti ve spojených státech evropských.

Pokusíme-li se stručně shrnout historikův metodologický přístup, Slavík vycházel z Marxova historického materialismu, odmítal však mj. marxistickou teorii státu jako nástroje vykořisťování či ranou Marxovu doktrínu o zbídačování proletariátu (tu sám Marx později opustil). Nejvíce byl Slavík ovlivněn sociologickou historiografií z počátku XX. století. V úsilí o upřesnění pojmů historické vědy vycházel z Maxe Webera, který ovlivnil i jeho uvažování o vztahu náboženského a ekonomického života společnosti. Lze ukázat na paralely mezi Vznikem českého národa a Ključevského Kursem ruské historie, který Slavík recenzoval v ČČH, zejména v zapojení ekonomické problematiky do historického výkladu, ve zdůraznění obchodu jako rozhodujícího činitele v dějinách, kde osnovu tvoří výklad vývoje společenských skupin ve vztahu k výkonu moci.

S odstupem půl století již Slavíkovo pojetí historie nepůsobí tak novátorsky jako ve své době. Slavík ve Vzniku českého národa předznamenal nové přístupy moderního českého dějepisceví. Slavíkovo volání po aplikaci metod jiných společenských věd v historickém poznání, od sociální psychologie po lingvistickou antropologii, zůstává aktuální i dnes.